

Andrzej Gieniusz CR

## **Żydowska i grecka kultura św. Pawła jako instrumentarium w przekazie Ewangelii**

Termin „wielokulturowość” czy „międzykulturowość” (*interculturality*), będący przedmiotem niniejszej refleksji w odniesieniu do św. Pawła, jest neologizmem pochodzenia angielskiego (lub hiszpańskiego). Zaczęto go używać w 1975 roku głównie w dziedzinie pedagogiki, aby opisać zjawisko międzynarodowych wymian młodzieży, ale z biegiem czasu znalazł zastosowanie w debacie filozoficznej i teologicznej. W swoich dwóch znaczeniach (pasywnym: współistnienie elementów lub osób należących do różnych kultur, oraz aktywnym: zestaw inicjatyw mających na celu rozwijanie wiedzy o kulturach i sposobach życia różnych od własnego), neologizm ten reprezentuje jednak rzeczywistość, która jest znacznie starsza niż samo słowo. W rzeczywistości można ją znaleźć nie tylko u zarania chrześcijaństwa, przypadek Pawła z Tarsu jest być może najbardziej emblematyczny<sup>1</sup>, ale w praktyce

---

1 O innym, również emblematycznym przypadku mówi niedawne studium M. Hadas-Lebel, *Juif ou Grec? Le cas Philon et le cas Paul*, „Revue des études juives” 176 (2017) nr 1–2, s. 175–187.

wszędzie tam, gdzie różne kultury spotykają się ze sobą, a czasem ostro nawet zderzają<sup>2</sup>.

W przypadku Apostoła Narodów oczywistym anachronizmem byłoby mówienie o aktywnym znaczeniu tego słowa, jak gdyby pełnił on funkcję jakiegoś mediatora kulturowego *ante tempore*. Jednak nawet w swoim biernym znaczeniu, Pawłowa „wielokulturowość”, podobnie jak niemal wszystko inne w jego byciu i działaniu, odznacza się niezwykle oryginalnością<sup>3</sup>. Prowizorycznie można by ją zdefiniować w następujący sposób: w przypadku Pawła z Tarso wielokulturowość nie opisuje po prostu sytuacji osoby, która znalazła się w środku różnych kultur i musiała sobie jakoś radzić w tej sytuacji, ale współistnienie różnych kultur w tej samej osobie. W rzeczywistości bowiem Paweł łączy w swojej osobie cechy życia różnych etniczno-kulturowych (a nawet religijnych) starożytnego świata, ze wszystkimi możliwościami i trudnościami, jakie taka sytuacja oferuje i stwarza<sup>4</sup>.

Same pisma św. Pawła wyraźnie świadczą o wpływie, jaki jego (1) żydowskie wychowanie; (2) otaczająca go kultura grecko-rzymska; (3) jego chrześcijańskie doświadczenie wywarły na jego sposób myślenia i działania. To samo potwierdzają egzegeci, którzy studiują Jego pisma. Nicholas T. Wright na przykład rozpoczyna swoje dzieło *Paul: In Fresh Perspective*, odnosząc się do oscylacji każdego

---

2 Por. R. Penna, *Vangelo e inculturazione. Studi sul rapporto tra rivelazione e cultura nel Nuovo Testamento*, Cinisello Balsamo 2001, s. 11–40.

3 Na temat oryginalności myślenia i działania Pawła, uznawanej i podziwianej nawet przez lewicowego i ateistycznego filozofa, jakim jest A. Badiou, *Saint Paul. La fondation de l'universalisme*, Paris 1997, por. szczególnie tekst C. G. Arbiol, *La novedad de Pablo en el Judaismo de su tiempo. Un debate que no acaba*, „Revista Bíblica” 81 (2019) nr 1–2, s. 91–117 oraz G. Barbaglio, *Il pensare dell'apostolo Paolo*, Bologna 2004, s. 57–68, a zwłaszcza epitety „outsider”, „niewygodny” i „uciążliwy” wielokrotnie używane przez G. Biguzziego w przedmowie do tomu *Paolo di Tarso. Figura, opera, ricezione*, a cura di A. Gieniusz, Città del Vaticano 2009, s. 9–14 (Percorsi culturali 20).

4 Por. S. E. Porter, *Paul as Jew, Greek, and Roman: an Introduction*, [w:] S. E. Porter, *Paul: Jew, Greek, and Roman*, Leiden 2008, s. 1 (Pauline Studies 5).

z tych trzech elementów w życiu Pawła, opisuje je jako „narracje wielokrotne, nakładające się na siebie, a czasem nawet sprzeczne”<sup>5</sup>. W *The Paul Quest* Ben Witherington zauważa natomiast znaczenie (i niepewność) żydowskiego, rzymskiego i chrześcijańskiego pochodzenia Pawła i bada każde z nich w rozdziale zwięźle zatytułowanym „Trójca tożsamości Pawła”<sup>6</sup>. Przegląd ostatnich wprowadzeń do postaci i dzieła Pawła<sup>7</sup> tylko potwierdza taki osąd: dla dzisiejszych badaczy Apostoł Narodów jest człowiekiem wielu kultur i języków, prawdziwym przykładem wielokulturowości. Skoro zatem wszyscy zgadzają się co do tego wielorakiego wpływu różnych kultur na życie i działalność naszego Protagonisty, ważne staje się raczej pytanie nie o to, czy, ale o to, która z tych kultur jest pierwotna lub dominująca<sup>8</sup>. Przyjrzyjmy się zatem nieco bardziej szczegółowo składowym tego problemu.

---

5 N. T. Wright, *Paul: In Fresh Perspective*, Minneapolis 2006, s. 6.

6 B. Witherington, *The Paul Quest. The Renewed Search for the Jew of Tarsus*, Downers Grove 1998, s. 52.

7 Zob. na przykład w języku włoskim A. Sacchi, *Il pensiero di Paolo; origine e sviluppi*, [w:] A. Sacchi, *Lettere Paoline e altre lettere*, Leumann 1996, s. 73–78 (Logos 6); A. Pitta, *Paolo. La vita. Le lettere. Il suo Vangelo*, Cinisello Balsamo 1997; S. Romanello, *Paolo. La vita. Le lettere. Il pensiero teologico*, Cinisello Balsamo 2018, s. 29–47; F. Bianchini, *L'Apostolo Paolo e le sue lettere. Introduzione al Corpus Paulinum*, Città del Vaticano 2019, s. 20–31. Tego samego zdania są również autorzy anglojęzyczni: R. Wallace, W. Williams, *The Three Worlds of Paul of Tarsus*, London 1994; S. E. Porter, A. W. Pitts, *Paul's Bible, his Education and his Access to the Scriptures of Israel*, „Journal of Greco-Roman Christianity and Judaism” 5 (2008), s. 9–41; C. J. Roetzel, *The Letters of Paul: Conversations in Context*, Louisville<sup>3</sup>1991, s. 19–58; J. B. Polhill, *Paul and His Letters*, Nashville 1999; D. G. Horrell, *An Introduction to the Study of Paul*, London<sup>2</sup>2006; S. E. Porter, *Paul's World*, Leiden–Boston 2003.

8 Tak na przykład F. Bianchini, *L'Apostolo Paolo e le sue lettere*, dz. cyt., s. 20. Por. również A. Pitta, *Sistemi argomentativi e topologie ellenistiche nelle lettere paoline*, „RSB” 2 (2011), s. 43–44.

## 1. Tars czy Jerozolima

Tym tytułem nawiązuję do dobrze znanej publikacji Willema van Unnika<sup>9</sup>, który zdecydowanie opowiedział się za żydowskością Pawła z Tarsu z jednoczesnym zepchnięciem na drugi plan jego hellenizmu, jeśli nie za praktyczną wyłączością jego żydowskiego pochodzenia. Dzisiaj żaden badacz apostoła nie byłby tego tak pewien. Oczywiście nikt nie kwestionowałby faktu, że Paweł był Żydem. Tuzin autobiograficznych fragmentów, jakie znajdujemy w jego listach<sup>10</sup>, z których Flp 3, 5–6 jest być może najbardziej emblematyczny, potwierdza to ponad wszelką wątpliwość. W tym świadectwie Paweł przedstawia się jako obrzezany ósmego dnia, dokładnie tak, jak nakazuje Kpł 12, 3 i 17, 12, a zatem jako pochodzący z rodziny ściśle przestrzegających prawa Żydów. Co więcej, wskazuje w ten sposób, iż nie pochodzi nawet od prozelitów, ale od rodziców, którzy należeli do Izraela z krwi i kości<sup>11</sup>. Ponadto, jego przodkowie należeli do plemienia Beniamina, tj. plemienia pochodzącego od syna Jakuba urodzonego w Palestynie, z którego wywodził się również pierwszy król, Saul, i które cieszyło się szczególnym szacunkiem w judaizmie, ponieważ na jego terytorium znajdowała się Jerozolima i sama świątynia (Jk 1, 21). Paweł nie jest więc po prostu jednym z diaspory, obcym w ziemi świętej. Wręcz przeciwnie, może być dumny ze szlachetności swojego pochodzenia<sup>12</sup>. Nie był też obcy dla świętego języka Izraela: Żyd z Żydów oznacza Żyda, który znał hebrajski lub przynajmniej aramejski, lub przynajmniej jest określeniem potomka Żydów, którzy mówili tym

---

9 W. C. van Unnik, *Tarsus or Jerusalem? The City of Paul's Youth*, London 1962.

10 Rz 11, 1.13; 15, 15; 1 Kor 9, 1–2; 9, 21–22; 15, 9–10; 2 Kor 11, 22; Gal 1, 13–14; 2, 19–20; Flp 3, 5–6.

11 Por. J.-N. Aletti, *Saint Paul. Epître aux Philippiens*, Paris 2005, s. 232.

12 Duma Pawła ze swojego pochodzenia od Beniamina jest również potwierdzona przez fakt, że powraca on do tematu swego plemienia również w liście do Rzymian (11, 1).

językiem. Tak czy inaczej, Paweł przedstawia siebie jako stuprocentowego Żyda<sup>13</sup>.

W swojej edukacji (*paideia*), jak ukazuje studium jego technik egzegetycznych<sup>14</sup>, a także w sposobie, w jaki przeżywał judaizm, Paweł był faryzeuszem, więcej, faryzeuszem, który prześladował Kościół, wykraczając poza to, co było wymagane, aby gorliwie chronić swoją etniczną wiarę przed tymi, którzy jej zagrażali; i kimś, kto doskonale przestrzegał prawa nakazanego przez Torę. Zauważmy ponadto, że nie tylko sam Paweł mocno identyfikował się z judaizmem, ale jego współcześni krytycy (niechrześcijańscy Żydzi, chrześcijańscy Żydzi lub poganie) nigdy nie kwestionowali takiej identyfikacji. Wyzwania dla żydowskości osoby i teologii Pawła, w rzeczywistości, pojawiły się dopiero w tej części starożytnej literatury, która pojawiła się w judeochrześcijańskim kościele, a która dziś nosi nazwę Pseudo-Klementyńskiej, datowanej na lata 320–380 n.e.<sup>15</sup>

Podsumowując, etnicznie i religijnie Paweł był Żydem, a nawet wyjątkowym Żydem, pod wieloma względami zaawansowanym w ówczesnej kulturze żydowskiej. Dla zilustrowania tej wyjątkowości wystarczy jego wyznanie: „przewyższając w judaizmie większość swoich rówieśników i rodaków, zaciekle w podtrzymywaniu tradycji ojców” z listu do Galatów (1, 14). Czy to jest jednak pełny obraz? Grecko-rzymska strona Apostoła Pogan byłaby jedynie drugorzędna lub nawet nieistotna?

---

13 Por. F. Bianchini, *L'elogio di sé in Cristo. L'utilizzo della periautologia nel contesto di Filippesi 3,1–4,1*, Roma 2006, s. 71–72 (Analecta Biblica 164).

14 Por. pionierską pracę P. Basta, *Gezerah Shawah. Storia, forme e metodi dell'analogia biblica*, Roma 2006 (Subsidia Biblica 26).

15 Więcej na ten temat M. L. Soards, *Following Paul along the Way of the Parting of Judaism and Christianity*, „Biblica” 100 (2019) nr 2, s. 251–253 oraz G. Rizzi, *Paolo contestato da rabbini e giudeo-cristiani, strumentalizzato dagli gnostici e riletto nelle tradizioni apocrife*, [w:] *Paolo di Tarso. Figura, opera, ricezione*, dz. cyt., s. 105–186.

## 2. Tars oraz Jerozolima

Powyższe sformułowanie nawiązuje natomiast do tytułu doktoratu napisanego kilka lat temu na Papieskim Uniwersytecie Urbaniana na temat podwójnej kultury Pawła Apostoła przez Marca Rastoina<sup>16</sup>. Autor twierdzi, że Paweł pozostałby nierozwiązywalną enigmą, gdyby przykuć go do jednej tylko kultury i że tylko spójnik „oraz” pomiędzy Tarsem a Jerozolimą, a nie „lub” van Unnika oferuje właściwą perspektywę, aby móc go zrozumieć.

Dyskusja na temat tego, w jaki sposób Paweł był Greko-Rzymianinem, jest jednak nieco trudniejsza. Poza historyczną wiarygodnością lub jej brakiem jego rzymskiego obywatelstwa, które, moim zdaniem, w każdym razie reprezentowałoby bardziej fakt biograficzny niż wpływ kulturowy i religijny<sup>17</sup>, przeprowadzono kilka badań, które jasno wykazały, że nie możemy dziś myśleć o judaizmie z I wieku naszej ery w kategoriach jego wyraźnego odróżnienia od hellenizmu. Rzeczywiście, niezależnie od tego, czy mówimy o judaizmie w Palestynie czy w diasporze<sup>18</sup>, nie można zaprzeczyć,

---

16 M. Rastoin, *Tarse et Jérusalem. La double culture de l'Apôtre Paul en Galates* 3,6–4,7, Roma 2003.

17 Kilku interpretatorów próbowało ostatnio podkreślić ten aspekt tożsamości Pawłowej w ramach antyimperialnej lektury twórczości literackiej apostoła. Słabością takiej interpretacji jest fakt, że terminy cytowane na poparcie takiego odczytania (syn Boży, zbawiciel, łaska, chwała, ewangelia) są w rzeczywistości używane na dwa bardzo różne sposoby w propagandzie imperialnej i przez samego Pawła. Por. J. White, *Anti-Imperial Subtexts in Paul: An Attempt at Building a Firmer Foundation*, „Biblica” 90 (2009) nr 3, s. 305–333, zwłaszcza s. 311–315. Nieco bardziej optymistyczny co do wpływów rzymskich jest F. Bianchini, który widzi w nim źródło Pawłowego uniwersalizmu i jego otwartości na różne narody. Por. jego *L'Apostolo Paolo e le sue lettere*, dz. cyt., s. 25–27.

18 Por. jednak użyteczną precyzację A. Pitta, *Sistemi argomentativi e topologie...*, dz. cyt., s. 45–46: „Być może z pewną przesadą, M. Hengel zidentyfikował judaizm palestyński jako hellenistyczny, podczas gdy R. Penna i G. Jossa uważają, że właściwe jest odróżnienie judaizmu palestyńskiego od judaizmu diaspory, nawet jeśli ocena cech odróżniających jeden od drugiego pozostaje trudna jak zawsze”.

że w obu sytuacjach istniały znaczny kontakt kulturowy i asymilacja z kulturą hellenistyczną.

Te próby oceny wpływu hellenizmu na judaizm rzucają również nieco światła na kwestię greckości Pawła. Chociaż był Żydem, a nawet, jak właśnie widzieliśmy, doskonałym Żydem, przeżył znaczną część swojego życia – nawet podczas pobytu w Jerozolimie<sup>19</sup> – w szerszym świecie grecko-rzymskim, pod wpływem kultury i praktyk hellenistycznych pod wieloma względami i na różnych poziomach. Jego listy są pisane po grecku (przez skrybę lub przez niego samego, ale osobiście „podpisane” po grecku<sup>20</sup>). W swoich pismach cytuje Biblię grecką oraz akceptuje i dostosowuje do chrześcijańskich słuchaczy grecko-rzymską formę listu<sup>21</sup>. Wiele z jego systemów argumentacyjnych, jak również jego topologie należą do popularnej kultury grecko-rzymskiej<sup>22</sup>. Jeśli następnie zwrócimy się do Dziejów Apostolskich, ich autor czterokrotnie odnotowuje, że Paweł urodził się w Tarsie w Cylicji (Dz 9, 30; 11, 25; 21, 29; 22, 3), czyli w mieście znanym z tradycji filozoficznych i edukacyjnych, w centrum kultury greckiej<sup>23</sup>. Informacja ta, w przeszłości nie uważana za zbyt wiarygodną, dziś nie jest przez nikogo poważnie kwestionowana, ani dlatego, że Łukasz, gdyby chciał ją wymyślić od zera, postąpiłby wbrew swoim teologicznym interesom, które były ściśle związane z centralną pozycją Jerozolimy, ani dlatego, że pochodzenie Pawła z Tarsu wydają się potwierdzać nawet

---

19 Por. M. Hengel, *L'ellenizzazione della Giudea nel I secolo d. C.*, Brescia 1993 oraz rozdział *La Gerusalemme di lingua greca e la formazione sinagogale greca* jego *Il Paolo precristiano*, Brescia 1992, s. 139–152.

20 Na temat znaczenia czytania, a tym bardziej pisania po grecku, umiejętności nie dla wszystkich dostępne w starożytnym świecie, zob. C. Keith, „*In My Own Hand*”: *Grapho-Literacy and the Apostle Paul*, „*Biblica*” 89 (2008) nr 1, s. 39–58.

21 Por. H.-J. Klauck, *Ancient Letters and the New Testament. A guide to context and Exegesis*, Waco, Texas 2006, s. 300–334.

22 Por. A. Pitta, *Sistemi argomentativi e topologie...*, dz. cyt., s. 62–88.

23 Na temat Tarsu jako metropolii kulturowej z licznymi odniesieniami do starożytnych świadectw, zob. M. Hengel, *Il Paolo precristiano*, dz. cyt., s. 23–32 lub J. Murphy-O'Connor, *Paul. A Critical Life*, Oxford–New York 1997, s. 33–35.

jego własne listy, gdy np. w Ga 2,21 odnotowuje, że po pierwszym spotkaniu z Kefasem wycofał się do regionów Syrii i Cylicji (por. Dz 9, 30)<sup>24</sup>. Trudniejszym problemem do rozwiązania pozostaje natomiast długość pobytu Pawła w Tarsie, a co za tym idzie, rodzaj hellenistycznego wykształcenia, jakie tam mógł otrzymać. Odpowiadając na to pytanie, należy przynajmniej stwierdzić, że nie jest to wcale pewne, jak przypuszczał van Unnik, że Paweł przybył do Jerozolimy we wczesnym dzieciństwie. I z pewnością nie można wyciągnąć takiego wniosku na podstawie informacji zawartych w *Dziejach Apostolskich*. Jak słusznie bowiem zauważa Martin Hengel, sam Łukasz bardzo celowo „umieszcza obok siebie doskonale opanowanie przez Pawła języków greckiego i aramejskiego oraz jego dorastanie w Jerozolimie. W ten sposób demonstruje on podwójny charakter swojego bohatera, gdzie na pierwszy plan wysuwa się element grecki”<sup>25</sup>. Zarówno w hipotezie, że Paweł, zanim udał się do Jerozolimy na swoje faryzejskie szkolenie, kształcił się w Tarsie, przynajmniej na poziomie gimnazjum, co tłumaczyłoby jego posługiwanie się nie tylko mówioną, ale i pisaną greką, jak i w hipotezie, że otrzymał takie wykształcenie w samej Palestynie, znacznie bardziej zhellenizowanej, niż przypuszczano kilkadziesiąt lat temu, faktem pozostaje, że nie był on osobą należąca do jednego świata. W taki czy inny sposób miał szczęście być wystawionym na różnorodne wpływy, od wielokulturowości po wielojęzyczność. I ta szerokość greckiego wymiaru jego egzystencji nie ogranicza się do i niekoniecznie zależy od miejsca jego narodzin. Zamiast tego jest to kompleks kulturowych elementów hellenizmu (takich jak życie i organizacja społeczna), językowych (takich jak używanie języka greckiego i greckiej literatury) oraz politycznych (w świecie, który został podbity i zjednoczony przez Aleksandra Wielkiego,

---

24 Por. ostatnio S. Romanello, *Paul. La vita – Le Lettere – Il pensiero teologico*, Ciniello Balsamo 2018, s. 29–31.

25 M. Hengel, *Il Paolo precristiano*, dz. cyt., s. 100–101.



zanim wpadł w ręce Rzymian)<sup>26</sup>. Poważne traktowanie tej kulturowej wielości Pawła nie oznacza jedynie preferowania spójnika „oraz” zamiast „lub” pomiędzy Tarsem a Jerozolimą. Uznanie jego wielokulturowości jest przede wszystkim *conditio sine qua non*, aby móc zrozumieć argumenty i przesłanie jego listów, jak to się okazało w przypadku listu do Galatów przez wspomnianego Marca Rastoina. Wielokulturowość Pawła jest również ważnym czynnikiem, jeśli nie najważniejszym czynnikiem, dzięki któremu można wyjaśnić, dlaczego „najmniejszy z apostołów, niegodny zwać się apostołem” (1 Kor 15, 9), a nie jednym z dwunastu, stał się największym misjonarzem pierwotnego Kościoła<sup>27</sup>.

Chcąc sięgnąć jeszcze głębiej, to właśnie wielokulturowość Apostoła Pogan jest kluczem wyjaśniającym głębię i ostrość jego zrozumienia Ewangelii, która, owszem, zawsze jest Ewangelią Jezusa Chrystusa, ale która musi przejść przez niepokoje naszego serca, naszego języka i naszej kultury. Bez wchodzenia w szczegóły, wystarczy w tym miejscu zacytować Romano Penna: „Do judaizmu i tylko do niego należy najważniejsza kategoria zmartwychwstania, stosowana zarówno do Jezusa, jak i chrześcijan, uważana za absurd w obozie greckim. Do hellenizmu natomiast należy możliwość wyraźnego zdefiniowania człowieka takiego jak Jezus jako «boga», podczas gdy takie wyznanie byłoby nie do pomyślenia w kontekście ściśle żydowskim”<sup>28</sup>. Echem Penny jest też Antonio Pitta, kiedy podsumowuje swój długi przegląd relacji między dwiema kulturami Pawła i formą jego ewangelii w następujący sposób: „Wystarczy

---

26 Oprócz wspomnianego już opracowania M. Rastoina, zob. także: A. B. du Toit, *A Tale of Two Cities: „Tarse or Jerusalem” Revisited*, „NTS” 46 (2000), s. 375–402. Za tą samą dwubiegunowością opowiada się również G. Barbaglio, *Gesù di Nazaret e Paolo di Tarso*, Bologna 2006, s. 54: „Paolo, invece, è uomo dei due mondi culturali, ebraico e greco”.

27 Na temat recepcji Pawła w historii chrześcijaństwa zob. J. Gnilka, *Paolo di Tarso. Apostolo e testimone*, Brescia 1998, s. 11–22 (Supplementi al Commentario teologico del Nuovo Testamento 6).

28 R. Penna, *Vangelo e inculturazione...*, dz. cyt., s. 33.

zatrzymać się nad motywem wspólnoty, pojmowanej jako «ciało Chrystusa», i nad wzajemnymi relacjami między członkami tego ciała, aby uświadomić sobie, jak nie tylko ewangelia Pawła podlegała procesowi inkulturacji, ale także jak popularna kultura grecko-rzymska *uksztaltowała* jego ewangelię<sup>29</sup>.

### 3. *Ani Tars, ani Jerozolima*

Ewidentnie pozytywna ocena wielokulturowości apostoła dokonana przez współczesną egzegezę nie jest jednak pozbawiona pewnego „ale”. Owo „ale” dotyczy przede wszystkim wartości, jaką sam Paweł przypisuje faktowi, że jest zarówno Żydem, jak i Grekiem. Tytuł tej sekcji mojego przedłożenia próbuje to wyrazić słowami „ani w Tarsie, ani w Jerozolimie”, które mają przetłumaczyć na żargon egzegetyczny Pawłową formułę „nie ma Żyda, ani Greka” z Gal 3, 28. Jakie są fakty w tej sprawie? Przede wszystkim należy zauważyć, że praktycznie za każdym razem, kiedy w swoich listach apostoł z wyraźną dumą określa siebie jako należącego „do judaizmu” (Ga 1, 13–14), „Żyda” (Rz 2, 17; 1 Kor 9, 21–22) lub „Izraelitę” (Rz 11, 1), zawsze podkreśla, że jest to jego przeszłość. Co więcej, w bezpośrednim kontekście takich stwierdzeń prawie zawsze można znaleźć komentarz, który jeszcze bardziej relatywizuje przedmiot dumy. Temu zjawisku James Dunn poświęcił pamiętne strony<sup>30</sup>. Ja ograniczę się jedynie do najbardziej emblematycznego tekstu, jakim jest Flp 3, 5–6. Jest to periautologia<sup>31</sup>, w której

29 A. Pitta, *Sistemi argomentativi e topologie...*, dz. cyt., s. 89 (kursywa moja).

Inną parę pojęć (*ecclesia* i *charis*), które bez podwójnej kultury Pawła nigdy nie osiągnęłyby takiej głębi, jaką mają w jego piśmiennictwie, omawia A. du Toit, *Paulus Oecumenicus: Interculturality in the Shaping of Paul's Theology*, „NTS” 55 (2009), s. 121–143.

30 J. D. G. Dunn, *Beginning from Jerusalem*, Grand Rapids, Michigan, s. 522–530.

31 Na temat samej figury zob. L. Pernot, *Periautologia. Problèmes et méthodes de l'éloge de soi-même dans la tradition éthique et rhétorique gréco-romaine*, „Revue des études grecques” 111 (1998), s. 101–124; L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain I-II*, Paris 1993.

apostoł, stosując do perfekcji wszystkie kanony tej niebezpiecznej procedury retorycznej<sup>32</sup>, przedstawia w imponującym retorycznym stylu wszystkie swoje religijne i kulturowe tytuły, aby być dumnym z własnej żydowskiej tożsamości<sup>33</sup>. Jednak bezpośrednio po tej liście chwały następujące wersety przedstawiają się jako prawdziwa odwrotność pierwszej części i jej totalne przeniecie, które osiągają swój punkt kulminacyjny w stwierdzeniu, że „wszystkie te rzeczy uważam za śmieci”<sup>34</sup>. Prawdą jest, że zyski judaistycznej przeszłości są dla Pawła bezwartościowe tylko w porównaniu z jego chrześcijańskim doświadczeniem, a nie w sposób absolutny, ale nawet jako takie pozostają mocno zdegradowane.

Kolejny tekst, w którym apostoł dewaluje swoją wielokulturową przeszłość na 360 stopni, tym razem bowiem uwzględnia nie tylko żydowską, ale również hellenistyczną stronę swego życia, jest słynny opis siebie samego przed spotkaniem z Chrystusem w kategoriach aborcji (1 Kor 15, 8). Udowodniłem w innym miejscu interpretację tej metafory w sensie istoty niezdolnej do życia, jakiegoś *Sein zum Tode* w terminologii Heideggera, a ponadto istotą śmiercionośną, a nawet matkobójczą<sup>35</sup>. Tutaj powiem po prostu, że doświadczenie Damaszku oznaczało dla Pawła, że cała jego przedchrześcijańska przeszłość była pozbawiona życia i śmiercionośna, co oczywiście pociąga za sobą jej dramatyczną relatywizację.

Innym faktem w tej sprawie, ostatnim na mojej liście, ale nie mniej istotnym, jest częstotliwość wyrażenia, za pomocą którego

---

32 O tym, jak niebezpieczna była ta figura, pisze Plutarch w *De laude ipsius* (Moralia 539<sup>o</sup>–547f), dzieło opublikowane i skomentowane przez H. D. Betz, *Plutarch's Ethical Writings and Early Christian Literature. Studia ad Corpus Hellenisticum Novi Testamenti IV*, Leiden 1978, s. 377–382.

33 Por. J.-N. Aletti, *Saint Paul. Épître aux Philippiens*, dz. cyt., s. 230–232.

34 Pozostając przy eufemizmie, aby nie urazić wrażliwych uszu pierwszym znaczeniem Pawłowego terminu: gnój, łajno, ludzkie ekskrementy. Por. BDAG, 932.

35 A. Gieniusz, „Come a un aborto”. *Significato e funzione della metafora in 1 Cor 15,1-11 alla luce di Nm 12,12 (LXX)*, [w:] *Non mi vergogno del Vangelo, potenza di Dio*, eds. F. Bianchini, S. Romanello, Roma 2012, s. 135–152 (Analecta Biblica 200).

chrześcijanin Paweł wyraża swoje rozumienie siebie samego i przez siebie nawróconych: „w Chrystusie”, „w Panu”. W przeciwieństwie do kilkunastu samoidentyfikacji, które rozważaliśmy do tej pory, wyrażenie to powraca 123 razy w jego listach, z czego 99 w tych, których autentyczności nikt nie kwestionuje. Owo wyrażenie antycypuje to, co później zostanie powiedziane za pomocą przymiotnika „chrześcijański”. Wśród tych 99 przypadków szczególne znaczenie ma 2 Kor 12,2. W tym wersecie, poza jakimkolwiek kontekstem polemicznym i bez chęci tworzenia jakiegokolwiek kontrastu Paweł na pytanie: „Kim jestem?”, daje prostą i jasną odpowiedź poprzez słowa, które ewidentnie odnoszą się do niego samego:  $\alpha\eta\eta\rho\omega\pi\omicron\upsilon\epsilon\nu$  Cristw/|, „osoba w Chrystusie”<sup>36</sup>. To wyrażenie określa i definiuje charakter Pawłowego życia, jego osobę, jego wartości, jego cele, krótko mówiąc: jego tożsamość. Przedstawiając się w ten sposób, oczywiście nie przestał on być etnicznym Żydem ani nawet hellenistą z diaspory, ale z pewnością mówi, że nie uważa już tych przynależności za ostateczne dla jego relacji z Bogiem, a tym samym dla jego najgłębszej i najważniejszej tożsamości. Możemy zatem i powinniśmy nadal mówić o Pawle jako o kimś z wieloma tożsamościami lub jako o kimś o wieloaspektowej tożsamości, która ukształtowała się poprzez zakorzenienie w różnych kulturach. Kluczowym czynnikiem dla niego jest jednak to, że przy całej tej wielokulturowości, jego życie było przede wszystkim zdeterminowane przez relację z Chrystusem i że w porównaniu z jego „byciem w Chrystusie” nic innego nie mogło konkurować lub stanowić jakiegokolwiek alternatywy<sup>37</sup>.

---

36 Por. M. E. Thrall, *The Second Epistle to the Corinthians*, II, Edinburgh 2000, s. 778–780 (ICC).

37 Do napisania tego akapitu zainspirowały mnie refleksje J. D. G. Dunn, *Beginning from Jerusalem*, dz. cyt., s. 528–530.

## 4. Zakończenie: „w Chrystusie”

Wielokulturowość Pawła w świetle danych z jego listów, Dziejów Apostolskich i pism jego interpretatorów jest faktem niezaprzeczalnym i koniecznym do wzięcia pod uwagę, jeśli chce się zrozumieć nie tylko niezwykle charakter jego pracy misyjnej, ale także meandry rozumowania, a przede wszystkim głębię teologii, która niewątpliwie wyrasta z doświadczenia Zmartwychwstałego<sup>38</sup>, ale która została wypracowana dzięki podwójnemu światu kulturowemu pierwszego teologa chrześcijaństwa. Owa ogólnie pozytywna ocena wielokulturowości Pawła nie oznacza jednak, że wszystkie jego korzenie mają takie samo znaczenie i w taki sam sposób naczynają jego egzystencję.

Materiały i narzędzia dostępne dla artysty zawsze warunkują ostateczny kształt jego dzieła, ich znajomość zatem ma ogromne znaczenie dla zrozumienia piękna artefaktu i jego przesłania. Jednak, stosując tę metaforę do św. Pawła, nie są one czynnikiem źródłowym Pawłowego życia jako ucznia Chrystusa ani jego ewangelizacji, a zatem nie powinny być absolutyzowane. Ten wniosek ma pewną wartość odnośnie do oceny niektórych współczesnych podejść egzegetycznych, które nierzadko grzesząc przesadnym komparatywizmem i paralelomanią, redukują nowość Pawłowej ewangelii do zdolności produkcyjnych ziemi, na której owa ewangelia została zasiana, zamiast pokazywać, jak bardzo jest ona od niej inna. Już poza metaforą natomiast, pokazywać także, jak owa ewangelia jest zdolna do pełnienia funkcji krytycznej w odniesieniu do kultur, w które wkracza<sup>39</sup>. Ewangelia Pawła bowiem,

---

38 Na temat Chrystologii jako źródła ewangelii Pawłowej zobacz następujące dzieła: J.-N. Aletti, *Jésus-Christ fait-il l'unité du Nouveau Testament?*, Paris 1994 (Jésus et Jésus Christ 61) oraz S. Kim, *The Origin of Paul's Gospel*, Tübingen 1981 (WUNT II 4), i ostatnio S. Kim, *Paul and the New Perspective: Second Thoughts on the Origin of Paul's Gospel*, Grand Rapids, Michigan–Cambridge, U.K. 2002.

39 Zob. R. Penna, *Vangelo e inculturazione...*, dz. cyt., s. 33.

zrodzona ze spotkania ze Zmartwychwstałym pod Damaszkiem, które zmieniło zarówno bieg życia prześladowcy, jak i jego sposób patrzenia na Boga, świat i siebie samego<sup>40</sup>, ma pretensję do tego, że jest w stanie i powinna nawracać kultury, a nie tylko przyjmować je bezkrytycznie lub, co gorsza, je cierpieć. Ostatecznie dla naszego Protagonisty „żyć to Chrystus” (Flp 1, 21), a jego politeuma jest „w niebie, skąd oczekujemy Zbawiciela, Pana Jezusa Chrystusa” (Flp 3, 20). Wielokulturowość Pawła była i pozostaje wielką wartością, ale z następującym ograniczeniem: *o ile i pod warunkiem*, że pozostaje w służbie tego życia i obywatelstwa, nigdy w opozycji do nich.

Dwuznaczność św. Pawła w odniesieniu do własnej wielokulturowości, jaką mogliśmy zauważyć w jego pismach, jest ponadto użyteczną korektą przesadnej jednostronności, która wydaje się charakteryzować nasze czasy, walczące o znalezienie drogi pośredniej między absolutyzacją kultury a pogardą dla niej oraz między fundamentalizmem w stosunku do Ewangelii a jej radykalną „antropologizacją”<sup>41</sup>.

---

40 Por.. A. Gieniusz, „*Inesperto nell’arte di parlare*”? (2 Cor 11,6). *Retorica al servizio del Vangelo*, Città del Vaticano 2019, s. 128–130.

41 Na temat radykalnej antropologizacji zob. G. Cacciatore, *La storiografia filosofica italiana tra storia delle idee e la storia della cultura*, „*Rivista di Storia della Filosofia*” 56 (2001) nr 2, s. 205–224.

## Abstrakt

*Żydowska i grecka kultura św. Pawła jako instrumentarium w przekazie Ewangelii*

Apostoł Narodów stanowi niewątpliwie szczególny przypadek międzykulturowości czy wielokulturowości (*interculturality*) w zaraniu chrześcijaństwa. Jego równie głębokie zakorzenienie w kulturze zarówno żydowskiej, jak i hellenistycznej dostarczyło mu szczególnie wiele możliwości w zrozumieniu i przekazie chrześcijańskiego orędzia. Niemniej jednak jego podwójna kultura nie jest pierwszym czy najważniejszym faktorem jego chrześcijańskiego bycia i działania. Jest nim natomiast osobiste doświadczenie Chrystusa, które jest najważniejszym źródłem Pawłowej teologii i Pawłowego apostołatu. Żydowski i grecki багаż kulturowy jest tylko i aż instrumentarium Pawłowego doświadczenia oraz przepowiadania.

**Słowa kluczowe:** Paweł Apostoł, międzykulturowość, kultura żydowska, kultura hellenistyczna, chrześcijańskie orędzie, osobiste doświadczenie Chrystusa

## **Abstract**

*St. Paul's Jewish and Greek culture as instrumental in the transmission of the Gospel*

The Apostle of Nations undoubtedly represents a special case of interculturalism or multiculturalism (interculturality) in the dawn of Christianity. His equally deep rootedness in both Jewish and Hellenistic cultures provided him with especially many opportunities in understanding and conveying the Christian message. Nevertheless, his dual culture is not the first or most important fact of his Christian being and acting. Instead, it is his personal experience of Christ, which is the most important source of Paul's theology and Paul's apostolate. Jewish and Greek cultural baggage is only and as far as the instrumentarium of Paul's experience and preaching.

**Keywords:** Paul the Apostle, interculturalism, Jewish culture, Hellenistic culture, Christian message, personal experience of Christ



## **Zusammenfassung**

### *Die jüdische und griechische Kultur des Paulus als Instrument für die Übermittlung des Evangeliums*

Der Völkerapostel hl. Paulus stellt zweifellos einen Sonderfall des Interkulturalismus oder Multikulturalismus (Interkulturalität) in der Frühzeit des Christentums dar. Seine gleichermaßen tiefe Verwurzelung in der jüdischen und hellenistischen Kultur bot ihm eine besonders reiche Möglichkeit, die christliche Botschaft zu verstehen und zu vermitteln. Dennoch ist seine Doppelkultur nicht die erste oder wichtigste Tatsache seines christlichen Seins und Handelns. Vielmehr ist die persönliche Erfahrung mit Christus die wichtigste Quelle für Paulus' Theologie und sein Apostolat. Jüdisches und griechisches kulturelles Gepäck ist nur so weit wie das Instrumentarium von Paulus' Erfahrung und Verkündigung.

**Stichworte:** Apostel Paulus, Interkulturalität, jüdische Kultur, hellenistische Kultur, christliche Botschaft, persönliche Erfahrung mit Christus